

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՆՏՐՈԼԻ ԳՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

№ 88
CONTROL 8 HOEM. 1939
Հունիսի 7 1938

Գ Է Ո Ր Գ Զ Ա Վ Ո Ւ Շ

~~Մուր~~
~~67~~

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ Կ Ե Ն Մ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

(Պատկերով)

~~Մուր~~
~~27~~

Մուր
2094

Հրատ.

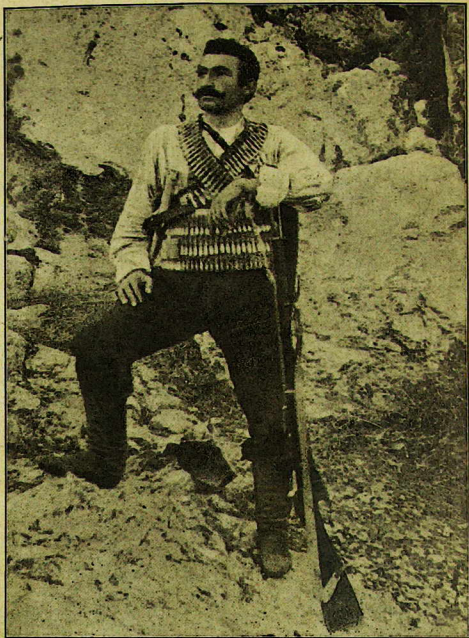
1907

Գրատված

ԺԸՆԵՎ

ԳԷՈՐԳ ԶԱՎՈՒՇ

(1872 - 1907)

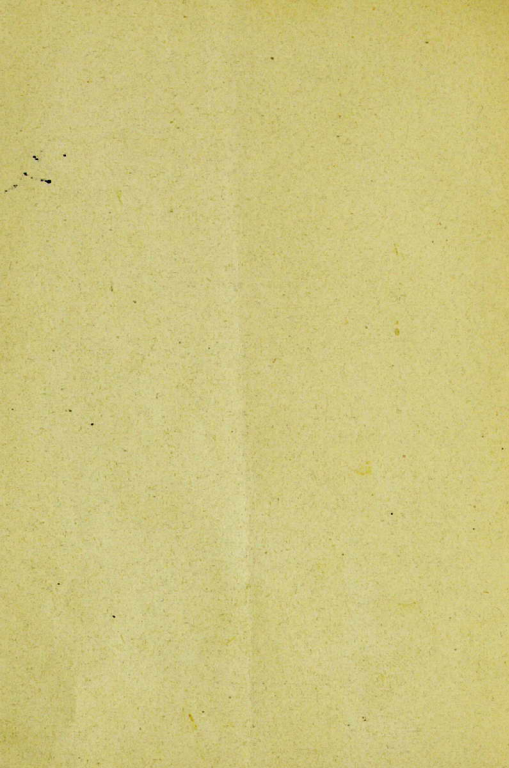
Միշտ ժողովրդի մէջ, միշտ ժողովրդին կալած - այդ էր մրա յեղափոխական տեմէը, յատկամիշը մրա գործելակերպի, ամուստու աղբիւրը այն մարտական հասարծակութեամ, որով մա ապրեց, փայլեց ու վերջիմ ըոպէիմ... այրեց:

Տարօմի ու Տալերիկի տամջամքը իր աչքով չափեց, ակամջով լսեց իր երկրի վշտոտ աղաղակը, և այդ վիշտն ու տամջամքը մրա հերոսութեամ հմոցմ եղաւ, ոգևորիչ հրեշտակը այն արիւնոտ ծեռմարկմերի, ուր մա շողքեր արծակեց իբրև զլիմուր և խմբապետ, իբրև վրիժառու և յեղափոխող:

Երբէք թիկունք չը դարծրեց, երբէք ծեռք չ'առաւ տարագրի ցուպը: Աչքերը Ֆրոֆըն քարիմ յառած՝ մա մմաց մեծ իր հաւատով, ամյողողող՝ իր կամքով, ամըմկեցի՝ իր սրով...

Հերոս՝ թշմամու դիմաց, հերոս մմաց և մահաւան համդէպ: Ջգուշութեամ կոչերիմ ամտարբեր, մա սիրած ժողովրդիմ կտակեց ոգևորութեամ վերջիմ շեշտը—արհամարամք դէպի մահը—խորհրդաւոր ոյժը սքամչելի մեծագործութեամ:

Ռագմիկ-ըմկերմերը արտասուքով լացիմ հերոս-մարտիկի դիակը, հեռաւորմերը՝ մրա խմկելի յիշատակը—արծամի սքամչացմամ և ամհում կսկիծի...

1885-ին, առաւօտ մը, Սասնոյ սարէն լեռնցի մը կ'իջնէր դէպի վարս Գոյնի ի վեր կը քայլէր պատանի մը՝ պայծառ, լուսաւոր ճակատով և կրակոտ, համարձակ աչքերով։ Հայր ու տղայ էին։ Կ'երթային դէպի Առաքելոց վանքը։

— Աստուած օգնական, Հայր սուրբ։

— Հոգուդ պահապան, զաւակս։

— Մեռնի՛մ քեզիք, Հայր սուրբ, էտա զի՛մ լաճ բերեր ե՛մ վանք կարգալ սովրելու. միս քեզի՛ք, կաշին ու սսկոր ինձի՛ք։

Այդ միան ու սսկորը Գէորգինն էին, որու հայրը գրին ու գրքին երկիւղած պաշտամունքովը՝ կը բերէր իր զաւակը ահա Առաքելոց վանքի դպրութեան տաճարին, իբրև մատաղ։

Տասնէնչորս տարեկան էր այն ատեն Չավուշը, հազիւ խելահաս ու դիտակից այդ ճակատագրական նւիրումին՝ որ կը բանար կեանքի առաջին խորհրդաւոր կամարը իր առջև և որմէ ետք դեռ պիտի բացւէին նոր ու անծանօթ կամարներ՝ լի մրրկայոյզ անակնկալներով ու դահավէժներով, լի պայքարով, փոթորիկով ու ալեկոծ ուխեամբ։

ԳԺԼար թէ չորս հսկայ պարիսպներով շրջապատւած այդ դարաւոր մենաստանը կարողանար պահել իր մէջ Բսանաց զաւառի բմբոստ զաւակը, եթէ այդ մենաստանը՝ Առաքելոց վանքը չ'ըլլար միայն, ուր լեռնական մատաղ բայց խըրխտ հոգիները՝ հեռու միատիքական թելադրութիւններէ ու կրօնական աշխարհատեաց, ջլատիչ սպաւորութիւններէ, կուգան սնանիլ քիչ մը լոյսով ու ձգտիլ դարձեալ իրենց սարերու կոյս ազատութեանը։

Չորս տարի մնաց Գէորգը վանքին մէջ և այդ դպրոցական չորս տարիները եղան նոյնքան արկածալից ու անհանդարտ, որքան իր կեանքի յետագայ տարիները. կռիւ քիւրդ լաճերու հետ՝ որ կը համարձակէին վանքի գառնուկները գողնալ, կռիւ քիւրդ հովիւներու հետ՝ որ կը բերէին իրենց նախիրը արածելու վանական արօտներու վրայ։

Այս միջոցներուն էր ահա, որ վանքի շուրջը հանդիպեցաւ Արարոյին ու ընկերներուն և առաջին անգամ լսեց «ընկերութիւն» խորհրդաւոր բառը: Ոգորումի, արկածի և խռովքի ծարաւի իր հոգւոյն խորը արթնցան առաջին դիւցազնական բնազդները այս հանդիպումէն՝ որ ներշնչեց իրեն անձնապատահութիւն ու յանդգնութիւն: Եւ սրտովին կապւեցաւ Արարոյին, Լեոնին ու ընկերներուն, որոնց դադարնարար կերակուր կը տանէր վանքէն:

Անծանօթ զրգիւռ մը նեղել կոկտեր իր պատանի զգացումները և անհրապոյր, հետզհետէ անտանելի կը դարձնէր իրեն՝ վանքն ալ դպրատունն ալ, դասագիրքն ալ: Արայ հասաւ կիւլիզարի ողբերգական դէպքը և Մուսա-պէկի խժդոսութիւնները, որոնք ցնցեցին Տարօնը:

Գժոխք դարձաւ վանքը: Գէորգ կապեց տրեխները, վերցուց ճոկանը ու առաւօտ մը նորէն իր լեռնաշխարհը բարձրացաւ:

Մքտիւքն է հիմա, իր պապենական օրհնեալ օճախը:

Մքտիւքը, Գէորգի այդ ծննդավայրը, Բասնայ գաւառի այն դիւղն է՝ Պէրմի հետ, որ սնուցած է Սասնոյ յայտնի կարիճները և խանձարարուրը օրօրած է այն քաջարի ասպետներուն, որոնք իրենց քաջագործութեան համբաւովը լեցուցած էին երկիրը:

Աւարպետ և անվեհեր որսորդներ են հոն ամէնքն ալ, այդ վայրի ու խրոխտ աշխարհին մէջ՝ որ թօթափած իր վրայէն բոյս ու բուսականութիւն՝ ժայռ ու ապառաժ է կտրած: Ոչ մէկ քնքշութիւն, ո՛չ մէկ փափկութիւն, բընութեան ո՛չ մէկ թեթեւ նազանք. սեպ կատարներուն վրայէն՝ որ կը փայլին արևուն դէմ, կանցնին քարայծները հովի պէս արագ և օդին մէջ կը լուի արծիւին հզօր թևերուն թափահարումը. յարածամ, տեւականօրէն տարերային պայքարը կը լարէ կենդանին կենդանիին, քիւրդը հայուն և հզօրը տկարին դէմ: Ա՛յ տկարին, վա՛յ անզօրին:

Գէորգին հայրը համբաւաւոր որսորդ էր, որուն աչքերը դժբախտութիւն ունեցան տարիներ յետոյ լոյսէ զրկւելու: Գէորգին կը մնար ուրեմն՝ սպաննելու համար լեռան ձանձրոյթը, հօրը հրացանը շալկել և թափառիլ մացառներուն ետև, ապառաժներուն վրայ և որսալ ինչ որ հանդիպէր: Առտուն կանուխ դուրս գալով տունէն՝ իրիկունը մութին հետ տուն կը մտնէր:

Անքէն, վարի աշխարհէն, Արաբոյէն ու ընկերներէն արդէն բաժնւած էր աւելի բմբոստ, աւելի խիզախ «Ընկերութիւն» բառը մտգական ազդեցութիւն ըրած էր անոր մտքին վրայ, որ կը մղէր զինքը իր շուրջը խմբելու երիտասարդ ընկերներ և պատրաստելու զաննք:

Եւ մասնակ «ընկերութիւնը» պատանի այդ բմբոստներուն՝ յափշտակւած Արաբոյի, Լևոնի քաջագործութիւններով՝ անդադար կուրի մէջ էր քիւրդ լաճերու հետ, առաջնորդ ունենալով Գէորգը:

Բայց հազիւ տարի մը կը տևէ այս ազատ, ինքնիշխան կեանքը՝ երբ տար բինակ միջադէպ մը եկաւ յայտնելու թէ այս պատանիին մէջ կողմւած էր արդէն պինդ և անկախ նկարագիր մը, որ կը շէշտէր անոր բմբոստ անհատականութիւնը:

Իրիկուն մը տուն վերադարձին, հայրը բարկացաւ իրեն և արդիւնց որ իր հրացանը չի գործածէ այլևս:

— Ա՛յ, այդպէ՛ս, հա՛, ըսաւ Գէորդ, թող այս օճախը ինձի հարամ ըլլայ մինչև որ ես ինձի համար հրացան մը չը գտնեմ:

Գեղեցիկ հրացան մը ամբողջ հարստութիւն մը, թագաւորութիւն մը կարժէ Սասնոյ լեռներուն վրայ՝ Ո՞ր դանել:

Գէորդ վար իջաւ սարէն, ջորեպանի մը հետ զնաց շիտակ Հալէպ՝ դրամ վաստկելու, որպէսզի հրացան մը գնէ: Հազիւ վեց ամիսի չափ մնաց հոն, որովհետև իր ազգականները իր հաւնած հրացանը գնեցին տւին իրեն ու վերադարձուցին հայրենիք:

Երբ տուն դարձաւ ու գռնէն ներս մտաւ, իր «պռահիմփաշա» չախմախլի հրացանը հօրը առջև դրաւ ու ըսաւ՝

— Աստ դրացին մարդս գործիքի տէր կ'ընէ...

Ճիշտ է, ոչ միայն գործիքի տէր եղաւ, այլ և գրտաւ իր բացարձակ անկախութիւնը:

Այս պահուն արդէն 90 թւականն էր, որ կը բանար հայկական յեղափոխութեան արիւնոտ շրջանը, և դեռ յեղափոխական առաջին քարոզիչները Սասնոյ լանջերուն վրայ չ'երևցած՝ արդէն Գէորդը, ինքնաբերաբար, իրերու բռնութեամբ, շրջապատող պայմաններուն դէմ բմբոստ՝ կը հրաւիրէր գիւղացի երիտասարդութիւնը «ո՛չ խարճ, ո՛չ ալ խարաճ տալ կառավարութեան»:

Ու երբ Տամատեան Մասնոյ վրայ ոտք կոխեց՝ Գեորգը եղաւ անոր առաջին ընկերը, անոր վստահելի ու ամենէն անխոնջ գործակիցը, ինչպէս նաև տեղին պայմաններուն աւելի ծանօթ ու իրազեկ ուղեցոյցը:

Հագիւ թէ տարւան մը կազմակերպական աշխատութիւնը վատնւած էր, և ահա վրայ հասաւ Տալուորիկի՝ 92 թւականի մեծ կոտորուածութիւնը աշիրէթները ահագին ուժով ինկան Տալուորիկի վրայ:

Այս կռիւն մէջ—որուն մասնակից էր նաև Հրայրը— Գեորգ, հակառակ իր փոքր տարիքին ու փոքր հասակին, յոյց տուաւ այնպիսի քաջութիւն, այնպիսի արտակարգ յանդգնութիւն, որ Տալուորիկի ամենէն փորձ ու տարեցի ռազմագէտներուն հիացումը և զարմանքը գրաւեց: Առիւը բուռըն ու օրհասական էր, որովհետև, երկրորդ ւրր, թշնամին օդնութիւն ստացած և լժովցած՝ զրոհ կուտար, և տալուորիկցիները կը պատրասուէին նահանջել դէպի Ֆոֆոքարը: Խուճապ մը ոչ միայն պէնսած ուս պիտի հանէր ամբողջ Տալուորիկը, այլ նաև աղէտալի շարդի մը պիտի մասնէր 6—700 բնասնիք: Գեորգը՝ Փրիվայ Տէր-Գաբրիէլ քահանային հետ՝ կռնակ կռնակի հերոսաբար շարունակեցին դիմագրութիւնը և խլեցին յաղթութեան փառքը:

Մասունը փրկւած էր և յաղիմական:

Առաջին դափնին էր որ Գեորգը կը շահէր 21 տարեկան հասակին մէջ և իր անունը կը դարձնէր ժողովրդական ու սիրելի:

Անցաւ տարի մը: Առաւվարութիւնը կը հետապնդէր Տամատեանը:

93-ին ինքը Տալուորիկ կը գտնուէր, երբ գոյժ հասաւ թէ Սէմալի մէջ ձերբակալուած է Տամատեանը: Անմիջապէս հաւաքելով տալուորիկցիները՝ թուաւ դէպի Սէմալ հաւարի սակայն ուշ էր արդէն, Տամատեանը իջեցուցած էին Մուշ: Այդ օրէն՝ աւելի խոր ատելութեամբ ու վրէժխնդրութեամբ լեցած դէպի բռնակալութիւնը, ուխտեց վար չը դնել գէնքը և ներքիլ յեղափոխութեան, մինչև իր վերջին շունչը:

Եւ հաւատարիմ մնաց իր ուխտին:

Ի զո՛ր կառավարութիւնը ձերբակալելով Տամատեանը՝ կը յուսար թէ ազատութեան աստղը Մասնոյ բարձունքներ-

բուն վրայ թեքած և խաւարած ըլլար: Գէորգը հոն էր իր բնկերներով վառ պահելու նւիրական հուրը:

Երկար չբռնեց որ Մուրաւ եֆէնտին— ինչպէս կ'անւանեն սասունցիները— երկրորդ անգամ ըլլալով վերադարձաւ կովկասէն, ուր դադած էր զէնք ու ռազմամթերք ճարելու: Գէորգ՝ իր բնկերներուն՝ կարապետի, Քոլոս Օհանէտի, Ադամի ու միւսներուն հետ միացան Մուրաւ եֆէնտիին:

Սկսան դարձեալ դանդաղ բայց անվհատ աշխատութիւնը՝ կազմակերպելու և համախմբելու մէկ զաղափարի շուրջ լեռնական այս արի ժողովուրդը, որ սակայն բաժա՛ն բաժա՛ն գիւղերու մէջ, յաճախ մինչև եսականութիւն հասնող ծայրայեղ անհաստապաշտութեամբ մը և ցեղային ցաւալի հակակրօլթիւններով տարւած՝ կը դժւարացներ հաւաքական ճիգն ու բնդհանուր գործակցութիւնը հասարակաց խշնամիին դէմ:

Դժբախտաբար այդ կիսանկախ, բռնակալութեան անմիջական ապականիչ դրացիութենէն հեռու ինկած սարերուն վրայ ալ վատութիւնը գոյուլթիւն ունէր: Ալի-Ջոնանի ռէսը՝ որ մասնաձեւ էր Արաբան ու իր բնկերները, կը հետապնդէր այս անգամ Մուրաւ եֆէնտին ու Գէորգը, մինչև որ Գէորգի արդարակորով բազուկը վերջ տուաւ այդ սողունի կեանքին:

Վրայ հասան 94 թւականի մեծ օրերը:

Անթիւ, անհամար աշիւրը պաշարեց կէլիէկուզանն ու Սէմալը, և սկսաւ սարսափելի՛, անհաւասար կռիւլը՝ որ տեւեց տասը օր: Գէորգի ամբողջ մարտական խումբը կը բազկանար 8 կարիճներէ, բայց իր հետ էին անմասն տաւարիկցին, սէմալցին, շէնքըցին ու կէլիէկուզանցին. իսկ թշնամին անհամար էր:

Միայն սասունցի կարող էր ճակատ տալ այս տեսակ ահաւոր յարձակման մը և միայն Գէորգին անվեհեր յանդգնութիւնը կարող էր դէմ դնել և արհամարել թշնամիին զօրութիւնը:

— Տէ լեխըն, պուայէ մըն, տէ լեխըն, — զա՛րկ, եղբայր, զա՛րկ, կը պողար, իմտաաբ շո՛ւա կուգայ կը հասնի Ռուս սաստանէն. մի կարծիր որ այս 5 սիւրմալիով ու 2 խաբախլիով պիտի մնանք. եթէ մնանք ալ՝ յաղթութիւնը մերն է, Մուրաւ եֆէնտին մեզի համար փամփուշտ կը լեցնէ. զարկէ՛ք, զարկէ՛ք անխնայ...

Բայց Ռուսաստանը շատ հեռու էր և կռիւը օրհասական: Առաւովարական զորքը՝ որ սկիզբները հանդիսատես կը մնար լսկ—յսլաւով որ քիւրդ աշիրէթները կարող պիտի բլլային շուտով յաղթանակը տանիլ—խաբւած իր հաշիւն մէջ, նախ քիւրդ տարազով ծպտած, յետոյ յայտնապէս՝ միացաւ բարբարոս խուժանին ու յարձակումը սաստկացաւ:

Քաջարի սասունցին կամաց-կամաց սկսաւ նահանջել դէպի Տաւուրիկ՝ առաջնորդութեամբ Գէորգի ու ընկերներու: Փամփուշտները սպառւած էին, ռազմական գիրքերը անցած թշնամիին ձեռքը, Սասնոյ բոլոր կիրճերն ու ճամբաները բռնւած՝ զօրքերէն ու քիւրդերէն: Գիմազրուժիւնը անկարելի էր այլևս շարունակել:

Գէորգը, Մուրատ էֆէնտին ու շարք մը տաւուրիկցիներ բռնադատւեցան ապստամբի Տաւուրիկի շարթ թաղին տակ գտնուող քարայրը՝ որ 10 բոպէով հեռի է Ձկնի և Քապէն: Թշնամին սակայն՝ մատնութեան մը շնորհիւ, իմանալով թագստոցին տեղը՝ պաշարեց քարայրը, զորքը վերէն գալով ու Փափուռէ Կինճ ն ալ իր աշիրով գետին միւս կողմն: Ինքնապաշտպանութեան ոչ մէկ միջոց: Սակայն Գէորգը, Սասունի հպարտ զաւակ, չուզելով գլուխ ծռել, հրացանը թշնամիին ուղղեց:

—Ա՛ր դիր հրացանդ, ընկեր, խնդրեց Մուրատ էֆէնտին հանդարտ, մենք մեր 40 փամփուշտով, կուժ մը ջրով ու սակառ մը խաղողով չենք կրնա՞ր երկար գիմանալ պէտք է համակերպիլ...

Մուրատը, Գէորգն ու ընկերները ձերբակալւելով տարւեցան Սէմալի եկեղեցին, ուր շարչարանքի ու տանջանքի առաջին քստմեքի փորձերուն մկրտութիւնը կրեցին: Մինչ դուրսը, կապաններուն, կիրճերուն և Տաւուրիկի գեղերուն մէջ կը լայնանար, կ'ընդհանրանար անասելի, ահաւոր եղբերգութիւնը Ձէքիի վայրագ հրամանատարութեամբ:

Մուշէն Պիթլիս և Պիթլիսէն դարձեալ Մուշի բանտը, երբ եղեռնադատ ատեանը վճռեց արդէն դատապարտութիւնը:

Տասնևհինգ տարւան բերդարգելութիւն:

Գէորգին թւեցաւ իէ այդ կեանքը հազար անգամ անգուժի ու անտանելի էր գերեզմանէն. կը տեսնէր արդէն որ բանտին մէջ իր երիտասարդութիւնը և կորովը և ինքնավատահուժիւնը կորցնելով պիտի մնար միայն սուեր մը նախկին ռազմիկ Գէորգէն:

Անկարելի էր համակերպիլ այս վախճանին:

Եւ սասունդին սկսաւ կրճել իր գառազեղին երկաթ-
ները: Աղատ լեռները կը տենչար:

Պէտք էր քանդել "Սվարի Ղրշլասիին", Մուշի այդ
անիծեալ բանաին վանդակները՝ թռչելու համար դարձեալ
դէպի Սասնոյ սարերը, որոնց ազատ սարսուռը կը բերէր իր
հետ քամին:

Մուրատը երբորդ յարկն էր, Գէորգը երկրորդ յար-
կր, և խտիւ արդիւած էր յարաբերութիւն ունենալ:
Մուլթ ու անարև նկուղին մէջ առարկայ մշտական նախա-
տինքի, զրկանքի, բանտային ստորերկրեայ տանջանքներու՝
մօտ երեք տարի համբերեց:

Առաջին օրէն երբ բանտի շորս պաստուրուն մէջ փակե-
ցաւ, յանդուգն վտանգները չափող և անոնցմէ օգտւելու
վարժ իր աչքերը սրատեսուի թիւնն ունեցան արդէն նշմա-
րելու այն հնարաւոր կէտը՝ որ կրնար անցք տալ իր փա-
խուստին:

Իրեն լոյս տւող պատուհանը՝ պատշգամբաձև դուրս ին-
կած էր պատին երեսէն մէկ քանի թիզ և վանդակի 'ը
պէս կը կախուէր բարձրութեան վրայ. Գէորգը հաշուեց որ
եթէ կարելի ըլլար պատուհանը ծակել և յաջողութեամբ
գործը զլուխ հանել, այն ատեն կը մնար միայն վար կախ-
ւիլ և անգամ մը ոտքերը գետին զնել... անկէ անդին ա-
զատութիւնն էր:

Սկսաւ անշշուկ և մրջիւնի աշխատութիւնը գիշերւան
մութին ու լուութեան մէջ՝ և ամէն առաւօտ հողը զրպա-
նովը կը կրէր դէպի... ու կանհետացնէր. բանտային խու-
զարկունքէն թագուն պահելու համար Գէորգը գործադրեց
ապշեցուցիչ հնարամտութիւն և խորագիտութիւն:

Աշխատութիւնը իր վախճանին կը մօտենար, բայց ու-
րիշ նոյնքան յամառ, նոյնքան հզօր մտահոգութիւն մը ու-
նէր: Ինչպէ՞ս փախչիլ բանտէն՝ առանց Մուրատ էֆէնտիին,
որուն համար մասնաւոր յարգանք կը տածէր: Այս իսկ
պատճառով քանի մը անգամ ներկայացած առիթներու
կամովին չուզեց օգտուիլ, անոր համար որ Մուրատ էֆէն-
տին իր հետը պիտի չ'ըլլար: Ուստի ծակեց առատաղը,
նորօրինակ բայց ապշեցուցիչ միջոցով մը հեռախօսի հա-
ղորդակցութիւն մը հաստատեց Մուրատի հետ. մանկութե-
նէն սորված էր թէ լուցկիի 'ը երկու տուփերու միջև թել

կապելով՝ կարելի էր խօսակցութիւն կատարել յօտաւոր
հեռաւորութեան մը վրայէն: Այդպէս ալ բրաւ:

Սակայն Մուրատը կը յամառէր մերժել ամէն առաջարկ:
Գէորգը՝ յուսահատութիւնը հոգւոյն մէջ, համոզւեցաւ որ
պնդելն ու աղերսելն անօգուտ էր վերջապէս:

1897-ի ապրիլի 7-ն էր. ամէն ինչ պատրաստ՝ յանդուգն
և դերագոյն փորձը հարկաւոր էր: Այդ իրիկուն բարերախ-
տաբար սարսափելի փոթորկալից և ձիւնախառն անձրևի
պատճառով, թանձր մուխ մը տիրեց: Գէորգը կապեց մէջ-
քին պարանը՝ որ ինքը հիւսած էր իր ձեռքով, (մարդ չը
գիտէր ինչպէս և ո՛ր կէտ ձեռք ձգած էր այժի մազը), ու
օձի պէս սողաց բարձրութենէն վար. ընկերները վարը կըս-
պատէին արդէն: Բանտին պահակը՝ մուխին մէջ մարդկային
սիլուէթներ զանազանելով՝ հարցուց սպառնաձայն:

— Ո՞վ էք դուք:

— Ճամբորդներ:

Ու միամիտ պահակը՝ քաշւեցաւ իր անկիւնը, ինքզինք
պատուարելով երկինքէն իջնող հեղեղէն:

Հստակայն նախապէս ծրագրւած որոշման՝ փախստական-
ները բաժնւած երկու խումբի՝ բռնեցին երկու տարբեր
ճամբաներ և Տ. . . գիւղի քարայրին մէջ վերստին միացան
իրար և: Անկէ անդին Սասունն էր:

Փրկութեան լուրը երբ հասաւ սարը, արդէն մէկ քա-
նի տարիէ իվեր հոն բոյն դրած նոր հայդուկներ, նոր
անձնւէրներ՝ ուրախութեամբ դիմաւորելու վազեցին փախս-
տականները. Մուրատը չի կար, բայց կար Գէորգը, Գէորգը՝
հակառակ իր բանտակից ընկերներուն, որոնք ընկճւած կե-
րակէին, վառվռուն և աշխոյժ էր. երկրորդ օրն իսկ հրացան
կը վերցնէր ու գործի կը սկսէր:

Այս միջոցին էր որ Ապրօն ու Թովմասը հիւսի տակ
թաղւած՝ խեղդւեր էին: Ար մնար Գէորգին՝ միացած բանի
մը ընկերներու, շարունակել գործը, մինչև որ Անդրանիկն
ու ընկերները կրկին վերագարձան Արվկասէն: 1898-ին և-
կաւ նաև Գուրգէնը:

Նոր դալ ծիչները ձեռնարկեցին ժողովուրդի զինման ու
ինքնապաշտպանութեան դժւարին գործին, դիմաւորելով
մէկ կողմէն ամէն քայլափոխի՝ կառավարութեան տեսական
հալածանքը, դաւերն ու ծուղակները, մնալով անօթի, ան-
պատասպար շատ անգամ, — միւս կողմէն՝ ճեղքելով հաղոր-
դակցութեան ճանապարհներ, ցնցելով ժողովրդին յուսա-

Հատ տրամադրութիւնք և կուսելով քիւրդերու, կեղեքիչ-ներու և բազմադոյն, բազմատեսակ բռնաւորներու դէմ, իւրաքանչիւր տեղեկութեան, իւրաքանչիւր ձեռնարկի, իւրաքանչիւր շարժման վիճակած էր՝ քիւրդի, թիւրքի, մատնիչներու կամ զօրքի հետ ճակատ-ճակատի անխուսափելի ընդհարում մը:

Արայ հասաւ Սերոբի եղբնական ու խուժողուժ մահը, գեղաշէնցի Ավոյի ու իր մեղսակիցներուն անորակելի դաւաճանութեամբ:

Կառավարութիւնք այս վատ յաղթանակովը քաջալերած՝ ուժեղացուց հալածանքը և արդէն կարծեց բողոքի անրնկճելի ոգին մահացուցած ըլլալ Անդրանիկի,—որ կը վարէր Սերոբի դորժը—և Գէորգի ու ընկերներուն համար սկսան ամէնէն ցաւազին ու դժնդակ օրերը. թափառական լեռնէ լեռ, ձորէ ձոր, հեռու շէնյիքէ ու գիւղերէ, ստիպած էին կորսնցնել ամէն հետք, ու չորս կողմէն սեղմող կրակի շրջանակի մը մէջ ապահովութեան առասպելական դղեակ մը դանկը: Կառավարական բոլոր սողուն զօրութիւնները՝ զօրք, թիւրք, քիւրդ և ամէն ազգի լրտեսներ ու մատնիչներ՝ կը հալածէին բուռ մը յեղափոխականները՝ որ անտեսանելի, սակայն ամէնուրեք, կը մնային անհաս ու անպարտելի:

Երբ արգարութեան անողոք հատուցումը հասաւ հայ մատնիչներուն ու գեղաշէնցի Ավոյին՝ որ իր ա՛րող ինտանիքով ըն ջինջ եղաւ, կը մնար վերջին դատաստանը խալիլին, այդ չրէշածին պատուհասին՝ որ խմած էր Սերոբի ու հազարաւոր հայ գիւղացիներու արիւնը: Խալիլը ինքը պատմական շարիքն էր այդ սև երկրին, որուն նամուսը, մալը, միւլքն ու կեանքը իր կրունկներուն շուքին հետ ոտքին ետև կը պտտցնէր:

Անդրանիկի ու Գէորգի ազատարար գնդակները անգամ մըն ալ սուրացին Մարնիկի վերևի սարին վրայ՝ յանուն տանջած ժողովուրդի վրէժխնդրութեան:

Խալիլի սպանութիւնը ամբողջ շրջան մը կը բանայ Սասնոյ վերջին յեղափոխութեան համար՝ մինչև Առաքելաց վանքի պատմական գրաւումը:

Սասունը յեղաշրջւած էր. ինքնավստահութեան ու դիմադրութեան հոսանքը վերստին կը գրաւէր իր տեղը:

Բայց վարը, քաղաքն ու գաշտերը կը հեծէին երկաթէ մտրակին տակ. սպաննութիւն, աւերում, հրդեհ, կողոպուտ,

բունարարութիւն ու տանջանք, տանջանք... Ժողովուրդը ծայրայեղ յուսահատութեան ու Լքումի մէջ կը դիմէր դաւանափոխութեան, ռուսական եկեղեցիին դիրկը, յուսալով ապահովութեան յենակէտ մը գտնել միայն: Արդէն իրեն համար ամենէն նւիրական զգացումը, իր պապնական հաւատքը, միայն թէ զուլումը դադարէր և արևին լոյսը քիչ մը արդարութիւն բերէր իր հետ տեղէ մը:

Ահա այս գերագոյն ըսպէններուն էր որ, ինչպէս արծիւը գորշ մրրիկներու մէջէն, Անդրանիկի ու Գէորգի խումբը խոյացաւ Սասնոյ կապաններէն դէպի ցած, դէպի Առաքելոց վանքը, ցնցելու համար Ժողովրդի գիտակցութիւնը:

Այս պատմական յանդուգն ու մեծ դէպքի միջոցին՝ երբ վանքը շարաթներով պաշարած էր զինւորական կուռ շրջութայով մը, Գէորգը ցոյց տուաւ այդտեղ հիանալի ճարտարութիւն, աներկիւղ հերոսութիւն ու անձնւիրութիւն: Այս պաշարման միջոցին էր որ՝ գիշեր մը թշնամի բանակէն յսխորտալից ձայն մը կը հասնէր:

— Ո՛ւր պիտի փախչիք մեր ձեռքէն, թէ ու ի մ եղէք, թէ ու ի մ եղէք:

Գէորգ բրդերէն լեզւով պատասխանեց հեզնօրէն:

— Դո՛ւք, կնիկնե՛ր. որ պահած էք դիրքերու ետև ու չէք համարձակիր ձեր մազը ցոյց տալ, դո՛ւրս եկէ՛ք, դո՛ւրս, ձեզի հաց ու ջուր տանք և հեռացէք. դուք ո՛վ, կռիւր ո՛վ...:

Քիւրդ մը որ անկասկած կրցաւ ճանչնալ Գէորգի ձայնը՝ նոյնպէս հեզնօրէն արձագանք տուաւ:

— Ա՛յ, դուն ես, Գէորգ Չավուշ... (Անդրանիկին անլան միացած փաշա յորջորջումին իբր Լրացուցիչ մաս: Չավուշն ալ Գէորգին անւան):

Եւ այդ օրէն Չավուշը մնաց պատմական անուն մը, աւելի ճիշտ յիշատակ մը:

Անմտ անալի էջ մը կը կազմէ ապահովարար, այն դիւցազնական դրւագը զարհուրելի գիշերւան մը մէջ, երբ պաշարողներուն յանկարծ իմաց արւեցաւ թէ զօրքը յաջողած է մօտենալ վանքին և ներս խուժելու պատրաստիլ: Գէորգը դուրս եկաւ քանի մը կտրիճներու հետ դէպի Հաւատարիկ և հազիւ փոխանակած տասնի չափ հրացան, թշնամին ետ քաշւեցաւ և մինչև վերջ որոշ հեռաւորութենէ մը առաջ շանցաւ:

Երբ հարկ եղաւ թողուլ վանքը և քարձրանալ դարձեալ

20
1918

Վառապետական անհատները, ինքը անցած իր զինուորներուն
ուրիշ, առաջակա՛ն հրաշալի տաղանդով մը առաջնորդեց
են ղեկավարութեան յանձնուած կամուտներուն ընտիր
ուճիւր և կտրեց անցաւ զինուորական շղթան, առանց ոչ
էկ կասկած տալու թշնամիին:

Անսպասելի էր, գրեթէ դերձնական այս փախուստը, որ
առասպելական գոյն առաւ և Ֆէզայիները եղան անխոցելի,
և անըմբռնելի՝ Ժողովրդային երևակայութեան մէջ:

Տարօնի աչքը՝ սրբած յուսալքութեան արցունքն ու
կսկիծը իր թարթիչներէն, հիմա կը դառնար դէպի վեր,
դէպի բարձունքները՝ լեցած յոյսով ու հաւատքի սպա-
սումով: Հիմա սրտանց կողջունէր Սասունն ու անվախ ֆէ-
զային:

Ժողովուրդը դուրս կուգար վհատութեան հեղձուկ խա-
ւարէն և կը գտնէր իր հոգոյն խորը դարձեալ ապրելու
կամբը և պայքարին արիութիւնը՝ որ հասարակութեան մը
գոյութեան իրաւունքը կը հաստատէ:

Առաքելոց վանքի դիմադրութենէն հազիւ երկու ամիս
անցած էր, երբ Գէորդը մղեց Նորշէնի յաղթական կռիւլ՝
երեք հայերու մասնախմբեան հետեանքով:

Գէորդ իր մէկ քանի ընկերներուն հետ, որոնց մէջ նաև
կայծակ-Վաղարշակն ու Աստուրը, իջած էին դաշտ հարկե-
ցուցիչ պարագաներու բերումով և կը գտնուէին Նորշէն:
Երեք նորշէնցի այլառեւած կաթուղիկ հայեր կերթան քա-
ղաք, ուղղակի միւլթեսարը՝ քով, որուն հետ կուենան
հետեւեալ խօսակցութիւնը:

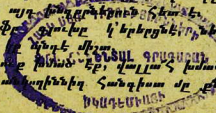
— Փաշա՛ եֆէնտի, մեր գիւղը ինք ֆէզայիներ իջեա-
նած են, որոնք կառավարութեան ձեռքը կուգինք յանձնել:
Փաշան խօսեալ ու յօնքերը պոստած, ատելութեամբ մը
կը նայի այս վատորդիներուն երեսին:

— Գացէ՛ք, տեղերնիդ գաղէ՛ք, կ'ըսէ բարկութեամբ,
գինո՛վ հայեր, դուք այսօր խմած կերևիք...

— Չէ՛, եֆէնտիմ, ըստաղֆուրուլլահ, մեր գլուխը կու-
տանք, եթէ ըսածնիս սուր փոքր փառիշահին արևուն,
Գէորդ Չավուշն այդ փոքր փոքր հետէ:

Միւլթեսարը՝ զինուոր կ'երեցնէր, ներքին խորունկ
զգւանքով մը և ինքնէ միշտ:

— Հայեր, դուք խմած էք, վալլահ խմած էք, տեղեր-
նիդ գացէ՛ք ու անխոցիներդ հանգիստ մը քնեցէք:

— Եթէ դուք մտիկ չէ՛ք ընել, կը կրկնեն փատիշահին ստրուկները, մենք հեռագրով կը դիմենք վալիին ու հրաման բերել կուտանք...

Չգուցի սարկութիւնը կ'անցնէր ամէն շափ ու սահման:

— Շատ լաւ, կ'ըսէ միւթէսարի՞Քը, դացէք դուք, իճապին կը նայինք մենք... ու կը դիտէ այս մարդակերպ սողունները, որոնք ցածնալով, երկրպագելով՝ դուրս կուգան կառավարական պալատէն արդէն գոհ ու ինքնաբաւ:

Հիւսէյին աղա ըսած հրէշը, որ ներկայ էր խօսակցութեան, կը գոչէ պարծենալով.

— Ես պիտի երթամ և բերեմ այդ Գէորգ Չավուշին գլուխը...

Առաքելոց վանքին վաղորդայնին էր և տակաւին տպաւորութիւնը շատ թարմ. պաշտօնեաները շափազանց բուռն ու յախուռն կը գտնեն Հիւսէյինին ոգևորութիւնը ու կ'ազդարարեն իրեն տեղը ծանր նստիլ, թողուլ եօթը աշխարհէ հաւաքւած ու պատանքը իրենց վրին փաթաթած ու այնպէս պատելու ելած այդ արկածախնդիրներուն օձիքը:

— Խալիլ աղան աչքիդ առջև բեր, Հիւսէյին աղա, կը խրատեն խոհեմները, ան Սերորին գլուխը կարեց, սակայն ժամանակ անցաւ ու անոնք ալ վերջապէս իրենք մարմին վրայ կանգուն չի թողուցին, այս մարդոց հետ ինալը չէր ի չէ...

— Ասլլահի պիտի երթամ. այս իրիկան ի՞նչ թարք ինձի հարամ ըլլայ, եթէ ես անոնց գլուխները չբերեմ...:

Եւ Հիւսէյինը բռնեց իր խօզը: Տղաքը յանկարծ իմացան որ գեղը պաշարւած է և Գէորգի հրամանով անմիջապէս դուրս եկաւ առաջին խմբակը՝ զարնելու և ճամբայ բանալու:

— Ճամբայ, պուռացին Փէտայինները հեծեալ ոստիկաններու և խուժանային բազմութեան, որոնց առջև ձիուն վրայ կը սիգար Հիւսէյին աղան:

Եւ գնդակները սուլեցին օդին մէջ: Առաջին անվրէպ մահացու կապարը ծակեց Հիւսէյին աղայի ճակատն ու անցաւ. դիակը ձիէն վար գլորւելով Մեղրագետի ալիքներուն մէջ՝ հոսանքը քշեց տարաւ:

Բազմութիւնը ցրւեցաւ՝ ինչպէս մշուշը զօրաւոր բամբին առջևէն. խուժին առաջապահ մասը բարձրանալով լեռն ի վեր, դրակեց Ծածմակայ քիլը: Երբ պաշարողները գլխիկոր ետ դարձան՝ Գէորգ իր ընկերներէն մէկ քանին սարը ճամ-

բեց ու ինք դաշտ իջնալով կատարեց իրեն յանձնւած պարտականութիւնը ու վերստին բարձրացաւ լեռքս:

Այդ օրերուն կարծես չարիք մը անդադար կը հետապնդէր զինք: Հաւատարկաց Շէխ-Նիսա դոմբրուն մօտ հանդիպեցան քիւրդերը, և հարկ եղաւ նորէն մղել աննրպատակ կռիւ մը, ուրկէ յաղթական շարունակեց իր ճամբան:

Փոխադրութեան գործին վերահսկողութիւնը յանձնւած էր Չափուշին, որուն համար հարկ էր, անդուլ ու անդադար, տեղափոխութեան մէջ դանւելի, սարէն դէպի դաշտ ու դաշտէն դէպի սար: Չափուշ տարիներով առանց վայրկեան մը հանդիստ առնելու, արհամարելով յոգնութիւն ու ամէն տառապանք, եղած է մշտակայ գործունէութեան մը արթուն հողին, և այս իսկ պատճառով ունեցած է միշտ բաղխում, միշտ ընդհարում՝ քիւրդին, թիւրքին ու իշխանութեանց հետ:

Իր մղած կռիւներուն կէսին կէսը իսկ բաւական էին պատերազմի դաշտին վրայ ուէ զօրապետի, ուէ հրամանատարի կուրծքը շքանշաններով զարդարել և անմահացնել կռիւներ՝ միշտ անհաւատար ու հերոսական, մղած կտրիճ ու զինավարժ ամենայայտնի ասպատակ քիւրդ ցեղերու դէմ. կռիւներ՝ կառավարական զօրքին ու ոստիկանութեան դէմ. կուրծք տալով ինր-տասը Փէդայիով՝ քանի մը հարիւր, յաճախ հազարէն աւելի թշնամիի դէմ, և յաղթական դուրս դալ, այո՛, հերոսի գործ էր:

Կը յիշատակինք հոս՝ ընդհանուր գծերով միայն, այն ճակատամարտները, որոնց մոռացութիւնը աններելի զանցառութիւն և նախատինք մը պիտի բլլար անզուգական հերոսի յիշատակին:

Քաջութեան ու սխրագործութեան կոթողներ պիտի մնան՝ հայ ազգաբնակչութեան արիւնոտ ճամբաներուն վրայ, Բերդակի առաջին կռիւը, ուր մատնիչ Բարսեղի դաւաճանութեան հետեանքով՝ Գէորգ պաշարւեցաւ Ալայ-պէյիին հրամանատարութեան տակ գտնւող 200 ձիաւորներովը և դուրս եկաւ յաղթական ու անպարտելի, գնդակով մը Ալայ-պէյիին Փէսն ալ զլխէն թռցնելով: Բերդակի երկրորդ կռիւն ուր, նոյնպէս մատնութեան մը շնորհիւ, լուսաբացին իր եօթ ընկերներով պաշարւեցաւ տան սը մէջ:

սակայն առիւծի պէս խոյանալով իր զինւորներուն հետ, ճամբայ բացաւ ու բարձրացաւ դէպի սարբ:

Փոքրիկ խումբը, աննման արիութեամբ, քայլ առ քայլ դիրքէ դիրք կուեւելով, հասաւ Հաւատորիկ. հող յանկարծ յայտնուեցան երկու ստիկաններ՝ որոնք թելադրեցին հայ դիւղացիներուն զէնք վերցնել ու միանալ յարձակողներուն հետ, կոտորելու համար ֆէդայիները. և ինչ ստորուխիւն հայ արիւնին, գիւղացիներէն ոմանք զէնք բարձրացուցին ու կրակեցին յեղափոխականներուն վրայ: Գէորդ, տեսնելով կայէնական այս արարքը, սրտմտութեամբ ու անհուն զայրութով լեցւած՝ ձայն տուաւ տղոց, թողուլ բուն թշնամին և հրացանները ուղղել դաւաճաններուն վրայ: Առիւը առած էր մոլեգին, կատաղի ու ժգնութիւն, որովհետեւ քիւրդի ու զօրքի թիւը հասած էր արդէն 1000 էն աւելի: Բերդակէն միացած մէկ քանի անգէն երիտասարդներ՝ զբաղւած էին անդադար դիրքեր շինելու, մինչ եօթ կտրիճները թռչելով միշտ մէկ դիրքէն միւսը, ծակատ կուտային ընդարձակ տարածութիւն մը բռնած և հետզհետէ աճող, հազարէն աւելի թշնամիին ու մահ ու սարսափ կը ցանէին իրենց շուրջը: Հասան վերջապէս Ծիրին-Աստար: Հաղիւ կէս ժամ ևս տևեց կռիւը, երբ բնութիւնը օգնութեան հասաւ Փոթորիկը սկսաւ սռնալ և գլորդել սարերը, Ծիրին-Աստարը թափ կուտար իր գլուխը առիւծի պէս բաշերը ցնցելով, հսկայ լեռներու ահեղութիւնն էր որ կը զարթներ, և կը մռնչէր որոտաձայն. այս տարերային գոռուճ գոշումին մէջ կը թնդային հրացանները անդադար և ֆէդայիները առաջ կը խաղային դէպի Արեւիկ-Աղբիւրը, ուրկէ անգին այլևս ամէն ինչ լռեց և խուճը գտաւ իր ապահովութիւնը:

Թշնամին տուաւ 4 մարդ և 2 ձի զոհ ու բազմախիւ վիրաւորներ, մինչ յեղափոխականներէն վիրաւորուեցաւ միայն սպառազօր Գալէն իր թևէն. Գալէն, աննման, հրաշալի կտրիճը որ միշտ լծիկնապահն ու անբաժան բնկերը եղաւ Գէորդին մինչև վերջը, մինչև մահուան յետին բոպկն ու անոր հետ կողք-կողքի ինկաւ աղէտալի օրւան մէջ:

Թշնամի խուճանը՝ որ Մուշէն դուրս եկած էր ծուղակը ինկած այդ եօթը ֆէդայիներուն գիակները քաշելու իր ետևէն քաղաքի հրապարակին վրայ, ետ դարձաւ գլխիկոր ու ամօթահար, տանելով հետը միայն իր զոհերն ու վիրաւորները:

1903-ի Սասնոյ զինւորական ժողովներուն մէջ Գեորգը բնորւեցաւ Զինւորական խորհուրդի անդամ և զինւորական երկրորդ հրամանատար. պաշտօններ, աւելի ճիշտը յեղափոխական պարտականութիւններ, որոց կիրառմանը համար ունէր բոլոր առաքինութիւններն ու արժանաւորութիւնները:

1903 թւականը՝ գործունէութեան այն տենդոտ շրջանը և ընդհանուր վտանգով, սպառնալիքով յղի այն տարին է, ուր արդէն բացորոշապէս զգալի էր կառավարութեան մտադրութիւնը և կատարելիք յարձակումը: Երկու ընդդիմադիր ուժերը՝ յեղափոխական ու բռնակալական՝ կը դիտէին զիրար ու կը լրտեսէին իրենց փոխադարձ շարժումները, իւրաքանչիւրը ինք ամփոփւելով իր վրայ, իւրաքանչիւրը սպասելով ազդանշանին:

Գեորգին յանձնւած էր Անտրքի պաշտպանութիւնը, ուր՝ դիրքերուն մէջ կը հսկէին հայդուկներն ու ժողովուրդը: Պէտք էր կազմ ու արթուն ըլլալ՝ դիմաւորելու համար յանկարծական ամէն պատահար: Սակայն հակառակ բոլոր դժշակութիւններուն, թշնամին յետաձգեց իր մտադրութիւնը աւելի պատեհ հանդամանքի:

Աշնան սկզբի ամիսներուն, Գեորգը պարտաւորւեցաւ իջնել դաշտ՝ հրահանգներ տալու, կարգադրութիւններ ընելու և դաշտի ինքնապաշտպանութեան գործը կազմաւորելու համար: Նոր բարձրացեր էր սարը, երբ վերջին ամիսներուն լուր հասաւ թէ Տալուրիկը վտանգի մէջ է: Աճապարեց անմիջապէս դէպի սիրելի Տալուրիկը, որուն պաշտպանութեանը համար այնքան անդամներ կուած և իր կեանքի գնովը օդնութեան փութացած էր: Բարեբախտաբար ուէ լուրջ դէպք տեղի չունեցաւ և ինք թողուց Տալուրիկը ու գնաց ձմեռը Սասնոյ առեմտեան հարաւային կողմերու հայ դիւղերուն՝ Իշխնձորի, Արդկունքի, Ընկուզնակի և Հեղինի պաշտպանութիւնն ապահովելու քիւրդերուն յարձակման դէմ: Այդ դիւղերուն ընական դիրքը և վերջնական ապահովութիւնը կը պահանջէին թողուլ իրենց վայրերը և քաշիլ ներս, դէպի Սասուն: Չափուշ հսկեց տեղափոխութեան և ապահով, անվտանգ յաջողցուց դաղթումը:

1904-ի Ապրիլին արդէն սկսաւ ընդհանուր յարձակումը և բռնկեցաւ Սասնոյ ապստամբութիւնը:

Չափուշը՝ ապստամբութեան առաջին օրերուն բռնած

էր Իշխնձորի, Արգիւնքի, Ընդհանրապէս արևմտեան հարաւի շրջանը և այդ դիրքերուն պաշտպանութիւնը կ'ապահովէր. բայց երբ լսեց որ Ալիէկուզանի շուրջը Թնդանօթները կորստան, անմիջապէս քաշեց իր հետ բոլոր ժողովուրդը և վազեց դիմադրութեան կեդրոնը:

Կուլի ութերորդ օրը, Ապրիլ 19-ին՝ Անտքի դիրքերուն պաշտպանութեան գլուխը կանգնած էր: Հեռուէն արդէն քրդական խուժանք և կանոնաւոր զօրքը կը յառաջանար. հանդարտ ու պաղարիւն՝ Թողուց Թշնամին որ մօտենար, ո՛չ մէկ շարժում, ո՛չ մէկ հրացանի ձայն դիրքերէն: Թըշնամին՝ բացարձակապէս համոզւած թէ իր մարդիկն են հոն սպասողները, համարձակ ու աներկիւղ մօտենալով՝ իսլամական բարեք տուաւ.

— Սէլամն ալէքիմ...

Այն ատեն հրացանները որոտացին:

Բարեկին պատասխան դիրքերուն ետեւէն յեղափոխական գնդակները սուլեցին, մինչ Գէորդը յանկարծակիի եկած և փախստի թշնամիին ետեւէն կը պուար.

— Ո՛ւր, ո՛ւր կուգաք. Գէորդ Չավուշին բո՞յնը...

Ապրիլ 11-էն մինչև 30, ուր անընդհատ գոռացին կառավարական Թնդանօթները և կարկուտի նման ծեծեցին Սասնոյ սարերն ու ապառաժները, Գէորդը ո՛չ մէկ դադար, ո՛չ մէկ հանգիստ, ո՛չ մէկ շարում ու երկիւղ ունեցաւ. վարեց իրեն յանձնւած խումբերը՝ զինուորական աներևակայելի ճարպիկութիւնով, հասաւ ամենէն տաք ու ամենէն վտանգաւոր կռիւններուն և բիւրաւոր զինուորին ու քիւրդ աշիրէթին դէմ, 19 օրուայ հերոսական դիմադրութենէ մը ետք, Անդրանիկին հետ ժողովուրդին գլուխն անցած, դաշան իջաւ:

Այդքան զօրութեան ունայն վատնումը մոլեգնութեան կը հասցնէր կառավարութիւնը՝ որ վարարած գաղանի նրման սկսաւ. հալածեւլ անըմբռնելի, բայց ահաւոր բուռ մը յեղափոխականները: Գաշաին մէջ յաջորդաբար իրարու ետեւէ տեղի ունեցան Գոմբրի, Աուրաուլի և Շամիրամայ կռիւնները, որոնցմէ երկրորդին մէջ Թշնամին ձգեց 40 զինուոր ու չէքքէզ և բաւականաչափ ռազմավթերը: Շամիրամայ կուլի միջոցին, որը տեւեց 14 ժամ, Գէորդը հակառակորդին ամենէն ուժեղ թևին վրայ ցանց այնպիսի ահարկու կրակ մը, որ Թշնամին չը կրցաւ տոկալ ու սարսափահար

նահանջեց: Երեկոյեան մուտք կոխելէն ետք արդէն քաջարի խումբը նաև կը նստէր և կը հասնէր Աղթամար:

Հայ Յեղափոխականներու «Նահանջ Բիւրոցն» էր ասիկա, կատարած ժողովուրդի սիրոյն համար, քանի որ այլևս դիմադրութիւնը ոչ միայն անօգուտ էր, այլև վնասակար՝ խաղաղ բնակչութեան կեանքին ու գոյքին. նամէրտ ու ամէն բարբարոսութեան տրամադիր կառավարութիւնը՝ չի կրնալով դուռն դալ յեղափոխական կուռոյին հետ, կը պատուհասէր անդէն զիւղացիին և վրէժխնդրութիւնը կը յադեցնէր՝ այրելով արտերն ու կալերը:

Աղթամարի մէջ գումարեցաւ վերջին Զինուորական Խորհուրդը... Հեռուն սև ճակատագրին ու վատ դուշմանին հետ մեն մինակ կը մնար դժբախտ, անտէր ժողովուրդը, նորէն կը չորէր գերութեան մութ մառախուղը որբացած սարերու դազաթներուն և մայր հողին բազմաչարչար կուրծքին վրայ:

Խումբը կը հեռանար, բայց ոտքերը առաջ չէին երթար. սրտերը անդադար կը թռչէին դէպի ետ, դէպի Սասունն ու աւերակ Տարօնը:

Այդ յուզիչ Խորհուրդին մէջ էր որ որոշեցաւ ընկերներէն մէկը ետ դարձնել, ե՛տ, դէպի ժողովուրդին ծոցը զայն չի մատնելու համար աւերիչ յուսահատութեան ու մահաբեր ջլատումի: Եւ այդ պարտականութիւնը սիրայօժար վերցուց իր վրայ Գեորգը՝ ինք, որուն սրտին արդէն այնքան մօտ էր որոշումը:

Երբ հաւաքած իր 17 ուղեկից ընկերները, վերջին անգամ ողջագուրեց Անդրանիկը, տասնեակ փոթորկալից տարիներու ամէն յուզումները, ամէն վրդովումները և բոլոր խոսվքները ճաշակած այդ պողպատէ հագին չի կրցաւ սթառնութեամբ դիմաւորել դառն բաժանումը և իր աչքերը թրջեցան արցունքներով: Բայց դադափարը՝ աւելի թանկ ու սիրելի քան ընկերը, քան զէնքի անմոռանալի եղբայրը, առաջ վարեց զինք:

Հովուուոյց առաքաստները շտկեցան դէպի Ախլաթ ու 17 կտրիճները անհետացան Վանայ կապոյտ ալիքներուն վրայ:

Հազիւ անհետ եղած էին անոնք, արդէն Աղթամարը պաշարած էր ու կըսկսէր ռմբակոծութիւնը:

Կառավարութիւնը Շամիրամայ կռիւին իսկ յաջորդ օրը

ամէն տեղ հեռագրած էր ծովը խիստ հսկողութեան ենթարկել և բանտարկել հանդիպած բոլոր նաւերը:

Գէորգ անտեղեակ թշնամիին կողմէ եղած այս կարգադրութեան՝ կը մօտենայ նաևով Կծուակայ քարերուն: Տղոցմէ մէկ քանին հազիւ ոտքերնին ցամաք դրած՝ գիշերային մթութեան մէջէն դարանամուտ թիւրք զօրքերը բուռն կրակի մը կ'ենթարկեն զանոնք: Չավուշ՝ յանկարծակիի եկած, չի կորսնցնէր սակայն իր մտքին կարուկ վճռողականութիւնը և պաղարիւնութիւնը. կը հրամայէ տղոց շուտով առաջ անցնիլ և դիրք բռնել Կծուակայ քարերուն դագաթը: Հոս է որ պատուական, ամէն հիացումի արժանի ռազմիկ կամաւորները՝ զոհ տալով միայն մէկ ընկեր՝ Աստուրը, կը թռչին դէպի Նէմրութի լանջերը, թշնամիէն խլելով բաւական թւով զոհեր: Սերոբի այս պատմական օթեւանին՝ Նէմրութի սարերուն վրայ օր մը մնալէ ետք, կ'անցնին Մուշ:

Անլուր հարւածներուն և խտութեանց ենթակայ ժողովուրդը՝ որ Փէտայիներու մեկնումէն ետք, անձնատուր էր եղած սև անձկութեան, ծանր թախիծի ու մնացած ինք իր գլխուն, անկարող ղեկավարելու իր բաղդը, երբ իմացաւ Գէորգի ներկայութիւնը՝ իր մէջ, իր քով ու իրեն մօտ, կրկին ունեցաւ սփոփանքի թեթև սարսուռ մը, կրկին իր հոգւոյն խորը զգաց յոյսի մը բարախումբը: Գէորգը հոն էր — կեղքիչներուն սարսափը:

1904 էն մինչև 1907, իր եղբերական մահւան օրը՝ Գէորգի կատարած դերն ու գործունէութիւնը գուցէ ամէնէն դժուարն ու դժնդակն է քան մնացած իր բոլոր զոհաբերութիւնները: Օր ըստ օրէ բռնութեան տակ Փիզիքապէս ու նիւթապէս հիւժող ժողովուրդ մը՝ անխուսափելի կերպով կը դիմէր նաև բարոյական քայքայման. ոչ միայն քիւրդ ու թիւրք պէկերու, աղաներու և ասպատակողներու երկաթէ ձեռքը կը ծանրանար հայ աշխատանքին, հայ օճախին ու նամուսին վրայ, այլ նոյն իսկ ժողովուրդին ծոցէն կը վիժէին այլասեռածներ, մատնիչներ ու կեղեքիչներ: Պէտք էր ազատել իրաւազուրկ և ուժաթափ տառապողները այդ ամէնուն ժանիքէն ու կլափէն: Իր պարտականութիւնն էր կուրի արտաքին ու ներքին բոլոր սողուններուն դէմ, որոցմէ շատերուն գլուխը արդէն կրցաւ ջախջախել Յիշենք միայն ամենէն գլխաւորներէն մէկը՝ մշեցի Քէրիմ՝ աղան՝ որ բռնութեամբ, բիրտ ուժով տիրացած էր Ալիճան հայ գիւ-

դի ամբողջ կէսին, դերութեան ու տարապարհակ աշխատութեան մասնելով ամբողջ դիւղացիները: Քէրիմի չարաչար մահը փրկեց ոչ միայն Ալիճանը, այլ և շրջակայ բոլոր հայ դիւղերը այդ զուելի վամբիռէն:

Գէորգ մէկ կողմէն պատուհասելով չարագործները, միւս կողմէն իր իսկ ձեռքով՝ նպաստներ բաշխեց կարօտեալներուն, հասնելով հայ աշխատաւոր ժողովուրդին նիւթական ու բարոյական կարիքներուն միանգամայն՝ որքան կը ներէին իր ուժերն ու իր միջոցները:

Գուցէ այս անգուղական հերոսին բեղմնաւոր կեանքը տակաւին թերի դիժ մը, էապէս յեղափոխական պակաս մը ունենար, եթէ զոհողութեան բաժակը չյորդէր, եթէ իր դարշելի տգեղութեանը մէջ չ'արտայայտէր ապերախտութիւնը անոնց, որոնց նւիրեց ամէն ինչ, և՛ երիտասարդութիւն, և՛ խանդ, և՛ արիւն, և՛ կեանք: Եղան, այո՛, հայ դիւղերու ծոցէն իսկ դժնէ վատեր, որ փորձեցին քանիցս թոյնով վերջ տալ անոր անգին կեանքին:

Հալածական շարունակ վերջին երեք տարիներու ընթացքին, չունենալով ո՛չ մէկ հանգստի օր, ո՛չ մէկ հանգստի բոպէ, ո՛չ մէկ խաղաղ քուն, բռնադատուեցաւ, ակամայ խարսի և Ալվառիճի մէջ մղել երկու կռիւներ անպատկառ թշնամիին դէմ, առաջին կռիւին զոհ տալով Եղօն՝ ճահիճներու մէջ և երկրորդին՝ բոլոր իր ընկերները, անվտանգ մնալով ինքը միայն:

Ընկերներու բոլոր թախանձանքը ի զո՛ւր անցաւ՝ դուրս բերելու համար զինք, տտենւան մը համար, երկրէն, ուր արդէն առարկայ դարձած էր կառավարական բուն հետաժողութեան ու անխնայ հալածանքի: Ինք իր անձէն աւելի թանկ կը դնահատէր ժողովուրդին յաւն ու տառապանքը և այս պատճառով հսկեց այդ յաւնն ու տանջանքին, կրուելով անոնց պատճառներուն դէմ տեւականապէս ու առանց զինադադարի:

Հասաւ վերջապէս սե օրը, մայիսի 27-ը: Ռուբէնի ու 17 ընկերներու հետ իջած էր Սուլուխ ստիպողական դործի մը առիթով, ուր հանդիպեցան նաև երկու թիւրքեր, բարեկամ ճանչլած մինչև այն ատեն ու վստահելի:

Քանի մը ժամ չէր անցած թիւրքերու մեկնումէն, երբ դիւղը պաշարուեցաւ ռուսականներով ու զօրքով: Սուլուխը յայտնի է իր հարթ, ռազմական ամէն դիրքէ ու յարմար-

բութենէ զուրկ հանգամանքովը: Անխուսափելի կռիւը ըսկտաւ Գէորգ Չավուշ իր ծանօթ յանդգնութեամբն ու խիզախութեամբը զուրս եկաւ գիւղէն՝ յարձակելու ահագին բազմութեան մը վրայ ու ցրւելու զայն: Անկարելին կը փորձէր: Գեռ կռիւն սկիզբն իսկ չքնադ հերոսը զարնւած՝ ինկաւ արդէն: Սպաղանքցի Գալէն, նոյնքան առիւծասիրտ կտրիճ մը և վաղ բեայ զինւոր, որ անբաժան ու կարծես երգւեալ ընկերն եղած էր Գէորգին, մասնակցելով անոր հետ կողք-կողքի բազմութիւ հերոսական պայքարներու՝ տեսնելով խաւարումը Տարօնի արեւուն, առաջ նետուեցաւ ինքն ալ՝ վրէժխնդրութեան մռնչիւնը շրթունքներուն վրայ, բայց ճակատագրակտն դնդակը փռեց զինք ալ գետին, և անբաժան տարիներու գաղափարական ձգտումին ու ազատութեան մարտնչումներուն մէջ, անբաժան ու հաւատարիմ մնացին նաև երկու քաջերը մահուան իրենց ուխտին մէջ ալ:

Սասունը՝ հերձելով իր ժայռոտ կողերուն կրանիթէ արգանդը՝ վրէժխնդրութեան ու փառքի օրւան մը մէջ Աղատութեան ու Արդարութեան դժնդակ պայքարին իրրև հատուցում զուրս ժայռքած էր այս մրրկաթև Ասպետը, որ երբէք չը գիտցաւ ամօթաբեր ընկրկումը:

Գժւար և անհնար է քանի մը էջերով և թուուցիկ տողերով գծել կեանքը մեծ հասցատակին որ, անսահման անձնիրութեամբ ու ապշեցուցիչ համարձակութեամբ մը, 18 տարի առանց գէնքը վայր դնելու, մղած է քառասունէն աւելի կռիւներ յաղթական և հիանալի Կր վեհանձն հոգին՝ անողորմ ու անսիրտ բռնաւորների առջև և աղանձի պէս քաղցր իր ամէնօրեայ կեանքին ու ընկերական վերաբերմունքի մէջ՝ չէ ճանչցած ո՛չ մէկ փառասիրութիւն բացի զէնքի յաջողութենէն: Այդ տարօրինակ հոգին տասնեակ տարիներ մշտական սարսափն եղաւ ժողովրդի բոլոր բռնաւորներուն, միւս կողմէն անսահման ժողովրդականութիւնն ու պաշտամունքը իր ետեէն քաշեց: Որովհետև, իզէալը՝ որ առաջնորդեց իր կեանքը, այնքան սուրբ ու նւիրական էր՝ որքան իր սիրած ժողովուրդին տանջանքն ու թշուառութիւնը:

Հաւատք՝ յեղափոխական դիմադրութեան ու նւիրում՝ ժողովրդական դատին, ահա այն նշանաբանը՝ որուն մշտեաւնդ հետևեցաւ իր ամբողջ կեանքի ընթացքին և որուն

բույե մը չի մտաբերեց դաւաճանել: Անիկա կեցաւ կրկէսին մէջ՝ աղեղը ձեռքին ու կապարճը ուսին, կեցաւ՝ ինչպէս սպարապետին իր հայրենիքի նւիրական պարտականութեան գլուխը, և ինչպէս օրինապահ և քաջարի զինուոր:

Ու վստահարար Աւաքելոց վանքին մօտ, դէպի Սասուն տանող առաջին ճամբուն վրայ սգաւոր Տարօնը յարգանքով ու հիացումով ծունկի եկած անոր մահարձանին առջև, հոն պիտի դրէ դողդոջուն ձեռքերով:

«Անցո՛րդ, դնա՛ պատմէ՛ Հայաստանի դաւակներուն, որ իր օրէնքներուն հնազանդելու համար ինկանք այստեղ»:

~~...~~ } [Sn.]

7-11-18

2094